

■ УДК 738.04(091)(477.5)"192"

**А. Л. Щербань**, кандидат історичних наук, старший викладач, Харківська державна академія культури, м. Харків

### **ОРНАМЕНТОЗНАВЧІ ІНІЦІАТИВИ 1920 РР. ЩОДО КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

Висвітлено історіографію дослідження орнаментациі кераміки Лівобережної України часів одного з піднесень її вивчення (середина — друга половина 1920-х рр.). З'ясовано, що найґрунтовніші орнаментознавчі керамологічні праці створили колеги братів Щербаківських. Орнаментознавча проблематика була побічною темою тогочасних наукових устремлїнь Миколи Макаренка та Євгенії Спаської. З 1930 рр., придушене репресіями, стримуване ідеологічними настановами тоталітарного режиму етнографічне та мистецтвознавче дослідження орнаментациі кераміки Лівобережної України призупинилось.

**Ключові слова:** орнамент, кераміка, Лівобережна Україна, Микола Макаренко, Євгенія Спаська.

**А. Л. Щербань**, кандидат исторических наук, старший преподаватель, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

### **ОРНАМЕНТОВЕДЧЕСКИЕ ИНИЦИАТИВЫ 1920 ГГ. ПО КЕРАМИКЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ**

Освещена историография исследования орнаментации керамики Левобережной Украины времен одного из подъемов ее изучения (середина — вторая половина 1920 гг.). Установлено, что наиболее глубокие орнаментоведческие керамологические работы написали близкие коллеги братьев Щербаковских. Орнаментоведческая проблематика была побочной темой тогдашних научных устремлений Николая Макаренко и Евгения Спасской. С 1930 гг., в связи с репрессиями, сдерживаемые идеологическими установками тоталитарного режима этнографические и искусствоведческие исследования орнаментации керамики Левобережной Украины приостановились.

**Ключевые слова:** орнамент, керамика, Левобережная Украина, Николай Макаренко, Евгения Спасская.

**A. L. Shcherban**, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

### **ORNAMENTOLOGICAL INITIATIVES OF THE 1920s ON CERAMICS OF THE LEFT BANK UKRAINE**

The historiography of the study of the ornamentation of ceramics of the left-bank Ukraine at the time of one of the climbs of its study (mid-second half of the 1920s) is highlighted. It is established that the deepest ornamental ceramic works belong to the circle of close colleagues of the Shcherbakivskiy brothers. Ornamental issues were a by-product of the then scientific aspirations of Mykola Makarenko and Yevheniia Spasskaya. But since the 1930s, Ukrainian ethnographic and art studios of the ornamentation of ceramics from the

Left Bank Ukraine have been suppressed by repressions, restrained by the ideological attitudes of the totalitarian regime.

*Keywords: ornament, ceramics, Left-Bank Ukraine, Mykola Makarenko, Yevheniia Spaska.*

**Постановка проблеми.** Упродовж тисячоліть культура мешканців Лівобережної України, відділених від західніших земель Дніпром, загалом розвивалась у контексті притаманних для Східної Європи тенденцій та мала певні особливості. У народній орнаментіці вони опосередковано зумовлені природно-кліматичними та геополітичними чинниками (Шероцький, 1912, с. 65).

Орнаментация місцевої кераміки вивчається науковцями з останньої третини XIX ст., паралельно з накопиченням джерельної бази, становленням археології та етнографії в Російській імперії та СРСР, до складу яких Дніпровське Лівобережжя входило в XIX–XX століттях. За цей час вийшли друком численні дослідження зображень на глиняних виробах окремих історичних періодів, археологічних культур, пам'яток і гончарних осередків. Вони становлять компактні хронологічні групи, одна з яких охоплює середину – другу половину 1920 рр. Окремо цей важливий етап розвитку знань про гончарну орнаментіку досі не досліджувався, що й зумовлює **актуальність** означеної теми.

**Мета статті** – охарактеризувати основні орнаментознавчі праці 1920 рр., що стосувалися глиняних виробів Лівобережної України на тлі соціокультурного контексту.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Кінець 1910 – початок 1920 рр. позначений публікаційним орнаментознавчим затишшям, пов'язаним з кризою часів Першої світової війни, грізних і обнадійливих для українців подій 1917–1919 рр., катаклізмами початку 1920 рр. Хоча це не означає, що орнаментациєю вчені не цікавилися. Навпаки, у Києві наприкінці 1910 – на початку 1920 рр. діяло кілька амбітних представників київської та Санкт-Петербурзької мистецтвознавчих парадигм, що її вивчали, популяризували та використовували в умовах трансформування українського мистецтва. Серед них відзначимо Миколу Біляшівського, Григорія Павлуцького, Василя Кричевського, Вадима та Данила Шербаківських, Костя Широцького й Миколу Макаренка.

Зокрема один з найактивніших тогочасних учених, котрий працював у сфері дослідження мистецької складової життя українців, Данило Шербаківський, планував виступити з доповіддю «Основи українського народного орнаменту» на першому всеукраїнському етнографічному з'їзді в Києві (1921 р.). Але цей форум не відбувся (Ходак, 2007, с. 120).

Через два роки авторитетний професор Київського університету, активний діяч тогочасного наукового життя Григорій Павлуцький мав опублікувати першу монографію з історії українського орнаменту, яка була затверджена до друку в березні 1923 р., але автор помер, не завершивши її. Книга вийшла друком недопрацьованою лише 1927 р. Матеріали цієї праці не сто-

суються цього дослідження, оскільки Григорій Павлуцький свідомо уникав характеристики орнаменталізації кераміки. Для нас інформативною є ремарка вченого про те, що важливу роль у відновленні досліджень орнаментів відіграло зацікавлення ними представників «нового мистецтва» післяреволюційних років, що тяжіло до декоративності, стилізації (Павлуцький, 1927, с. 9–10). Чому ж Григорій Павлуцький не характеризував орнаменталізацію кераміки? Справа в тому, що опублікованій аналітичній та ілюстративній інформації їй, відповідно, фактів для характеристики цього явища було обмаль, незважаючи на приблизно 40-річний період з часу публікації першої наукової праці про неї (*Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий*, 1882) та неодноразове звернення уваги науковців на окремі аспекти, на відміну від декору продукції текстильного виробництва, писанок, архітектурних споруд. Григорій Павлуцький обрав для аналізу найдослідженіші напрями декоративно-ужиткового мистецтва.

Одразу ж після упокоєння Григорія Павлуцького орнаментознавчу керамологічну проблематику почала досліджувати Євгенія Спаська. Дотримуючи настанов Данила Щербаківського, вона зацікавилася гончарством Чернігівщини, почала активну дослідницьку діяльність і восени 1923 р. на семінарі вчителів прочитала студентську доповідь про ічнянські орнаментовані кахлі (Скрипник, 2015, с. 38).

Спеціалізовані орнаментознавчі розвідки пам'яток Лівобережної України опубліковано лише через два роки, коли в результаті подальшого становлення наукових і музейних установ відбувся розквіт їх видавничої діяльності. У березні 1925 р. археолог-музейник-мистецтвознавець Микола Макаренко, котрий на той час працював директором Музею мистецтв ВУАН, опублікував у Празі статтю на тему кераміки, відкритої ним ще на початку ХХ ст. роменської культури (IX–X ст.). «*Орнаментация керамических виробів у культурі городищ роменського типу*». У ній уперше стисло зазначено про естетичну складову орнаменталізації глиняного посуду з археологічних пам'яток досліджуваного регіону. Висловлено думку про те, що «*орнаментация керамического посуду мусить стати на перший плян в області художніх і технічних досягнень культури городищ Роменського типу*». Виокремлено дві групи орнаментів (за технологією нанесення). Описано техніку їх зображення, види інструментів, головні елементи орнаментів. Здійснено спробу визначити причини трансформацій декору посуду роменської культури. Опрацювавши наявні публікації, дослідник виявив аналогії орнаментів з горизонтальних прямих і хвилястих ліній у Прибалтиці та західнослов'янському світі. Зауважив, що «походженням своїм йдуть з глибокої давнини, неолітичної доби». Дотримуючи пануючої на той час матеріалістичної ідеології, він пояснив подібність близькістю «економічних умов і культур, що їх створили». Для іншої групи орнаментів, з вдавнень зубчастим інструментом, він знайшов аналогії в місцевих матеріалах доби заліза. З однаковістю «економічних умов життя» Микола Макаренко пов'язав і подібність орнаментів кераміки городищ роменської культури з притаманними синхронному Борщевському городищу (Вороніжчина)

(Макаренко, 1925). Перед цим у збірнику наукових праць Українського наукового товариства в Києві 1924 р. (вийшов друком 1925 р.) дослідник опублікував статтю «Городище “Монастирище”», характеристика орнаментативної кераміки в якій подібна до вищезгаданої, але без узагальнюючих висновків (Макаренко, 1925). Названі факти дозволяють реконструювати причини публікації орнаментознавчої праці. У Києві на той час за активної участі Данила Щербаківського розроблялася концепція історії українського мистецтва. Учений наполягав на необхідності розпочинати її з дохристиянських часів, щоб зрозуміти корені (Ходак, 2009, с. 69–70). У Празі з 1922 р. мешкав брат Данила, Вадим Щербаківський, котрий також цікавився вивченням орнаментів. З обома вченими Микола Макаренко підтримував тісні наукові контакти (Ходак, 2007, с. 64–65). Тому є підстави для висновку про те, що саме Щербаківські вплинули на написання вченим першої та єдиної в його науковому спадку орнаментознавчої керамологічної статті. А він реалізував замовлення здебільшого на добре відомому, нещодавно опублікованому матеріалі пам'ятки, локалізованої неподалік від місця свого народження.

Подібні приводи для дослідження орнаментативної кераміки Лівобережної України мала Євгенія Спаська, котра з 1925 р. працювала в Київському сільськогосподарському музеї. Узимку 1926 р. вона прочитала на семінарах професора Данила Щербаківського (з її спогадів відомо, що саме він ініціював керамологічні студії дослідниці) дві ґрунтовні доповіді про етнографічні гончарні пам'ятки рідної Чернігівщини — «*Пузирьовський посуд на Чернігівщині*» про атрибутування виробів зі специфічним орнаментом, що нині називається «пузирьовським», та «Глечик з хрестиком» (Спаська, 1995, с. 7, 42, 366). На жаль, перша робота до часів незалежності України не була опублікована, хоча дослідниця неодноразово намагалася це зробити (Спаська, 1995, с. 377–378). Друга вийшла друком за межами СРСР (у Львові) лише 1929 р., як невелика стаття «*Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство»)*», у якій, окрім зафіксованих у польових умовах етнографічних даних, проаналізовано корені факту нанесення гончарями Лівобережної України знаків на посуд з магічною метою (Спаська, 1929). На нашу думку, труднощі з публікуванням цих доповідей на теренах СРСР зумовлені негативними тенденціями, що зародилися в той час у музейницькій сфері, які призвели до самогубства вчительки Євгенії Спаської — Данила Щербаківського — та самим фактом його смерті.

Із цього часу активна орнаментознавча керамологічна діяльність Євгенії Спаської щодо пам'яток Лівобережної України припинилася. Щоправда, у 1927 та 1928 рр. у Києві опубліковано дві, значною мірою повторюючі одна одну праці (попереднє повідомлення та брошуру), присвячені чернігівським кахлям XVIII–XIX ст. У них Євгенія Спаська не лише блискуче проаналізувала декор цієї групи виробів, а й висловила гіпотезу про пов'язаність семантики сюжетних зображень на кахлях з «лубковими» малюнками (Спаська, 1927, 1928). Але вони були написані ще за життя Данила Щербаківського.

Поглиблено вивчали художню культуру загалом і гончарство зокрема в другій половині 1920 рр. і в Москві. Теоретичні та науково-практичні питання розглядалися на базі Державної академії художніх наук, що мала секцію декоративного мистецтва, підсекцію селянського й колективного мистецтва, комісію з вивчення примітивного мистецтва фізико-психологічного відділення і комісію з вивчення кераміки. До речі, згаданий заклад міг стати надзвичайно потужною установою з вивчення різних проявів художньої культури, про що свідчить тематика доповідей і лабораторних занять, у засіданнях яких брала участь і Євгенія Спаська (*Бюллетени Г.А.Х.Н.*, 1927). На жаль, 1930 р. Державну академію художніх наук ліквідовано, а започатковані нею ініціативи відхилені.

**Висновки.** Охарактеризовані вище дослідження є піковим завершенням зароджених у дореволюційний час орнаментознавчих пошуків. Перші опубліковані після революційних катаклізмів спеціалізовані наукові тексти щодо орнаментативної кераміки Лівобережної України створили колеги братів Щербаківських. Орнаментознавча проблематика була неголовною темою наукових устремлень їхніх авторів. Археолог-мистецтвознавець Микола Макаренко, використовуючи передові досягнення археологічної науки, описав орнаментативну кераміку певного культурно-історичного утворення, яке виокремив, дослідивши розташовані неподалік від малої Батьківщини пам'ятки, традиційно для тогочасних археологів досить обережно сформулювавши узагальнюючі висновки. Євгенія Спаська дослідила орнаментативну кахлів та посуду, що транслював іноетнічні орнаментальні елементи рідній Чернігівщині, а також вичерпно, зокрема з використанням передової семіотичної методології, проаналізувала використання магічно-оберегового символу, який вдалося зафіксувати під час експедиції з дослідження чернігівського гончарства. Представниця молодішої генерації вчених, вихована у 1920 рр., мала блискучі перспективи для подальшого наукового студіювання орнаментознавчої проблематики. Але, на жаль, з 1930 рр. у зв'язку з репресіями, стримуваними ідеологічними настановами тоталітарного режиму українські етнографічні та мистецтвознавчі студії орнаментативної кераміки Лівобережної України обмежувалися здебільшого загальними описами орнаментальних композицій і схем. Розвиток наукової думки розвивався в напрямі долучення ширшої джерельної бази.

**Перспективи подальших досліджень** полягають у культурологічному аналізі орнаментознавчих праць 1930–1980 рр., що стосувалися глиняних виробів Лівобережної України.

#### Список посилань

- Бюллетени Г.А.Х.Н.* (1927). Москва: Издательство Государственной академии художественных наук, 6–7.
- Макаренко, М. (1925). Городище «Монастирище». *Науковий збірник за рік 1924. Записки українського наукового товариства у Києві*. Київ: Держвидав України, 19, 3–23.

- Макаренко, М. О. (1925). Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ роменського типу. *Niederlu sbornik*, 4, 323–328.
- Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий*. (1882). Полтава: издание Полтавского Губернского Земства, с. 2, XXI табл.
- Павлуцький, Г. (1927). *Історія українського орнаменту*. Київ: друкарня Української академії наук, XII табл.
- Пошивайло, О. (2007). *Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія. Історія. Сучасний ужинок. Майбутній поступ*. Опішне: Українське народознавство.
- Скрипник, Г. (2015). Етнографія і мистецтвознавство в науковій біографії Євгенії Спаської. *Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської*. Київ: видавництво ІМФЕ, 5–52.
- Спаська, Е. (1929). Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Матеріали до етнології й антропології* (Т. 19–20, ч. 1, с. 35–41).
- Спаська, Є. (1928). *Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст.* Київ: Майстерня Поліграфічного факультету.
- Спаська, Є. (1927). Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.). Попереднє звітлення. *Український музей. Окремий відбиток*, с. 1.
- Спаська, Є. (1995). Пузирьовський посуд. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. Опішне: Українське Народознавство, 2, 374–394.
- Ходак, І. (2007). Данило Щербаківський як організатор академічної науки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. Київ: ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, 7, 119–129.
- Ходак, І. (2009). Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. Київ: ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, 9, 68–76.
- Ходак, І. (2007). Листи Миколи Макаренка до Данила й Вадима Щербаківських. *Студії мистецтвознавчі*. (Ч. 3. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво). Київ: ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, 7, 63–73.
- Шероцький, К. (1912). Мотивы украинского орнамента. (К альбому художника С. Васильковского). *Украинская жизнь*, 11, 64–70.

### Referenses

- Bulletins of GANN*. (1927). Moscow: Publishing house of the State Academy of Arts, 6–7.
- Makarenko, M. (1925). Mount “Monasteryshche”. *Scientific collection for the year 1924. Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 19, 3–23.
- Makarenko, M. O. (1925). Ornamentation of ceramic products in the culture of the Romanesque settlements. *Niederlu sbornik*, 4, 323–328.
- Motives of the Little Russian ornament of pottery* (1882). Poltava: Publication of the Poltava Provincial Zemstvo, 2 pp., XXI tab.5.

- Pavlutsky, G. (1927). *History of the Ukrainian ornament*. Kyiv: Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences, 27 pp., XII tabl.
- Poshivailo, O. (2007). *Ukrainian Academic Ceramics of the 21<sup>st</sup> Century. Theory. History. Modern dinner. Future progress*. Opishne: Ukrainian Genre.
- Skrypnyk, G. (2015). Ethnography and Art History in the scientific biography of Eugenia Spaska. *Ethnography and art studies of Eugene Spassky*. Kyiv: IMF publishing house, 5–52.
- Spassky, E. (1929). A jug with a cross (sketch from the cycle “Chernigov pottery”). *Materials to Ethnology and Anthropology*, vol. 19–20, p.1, 35–41.
- Spassky, Ye. (1928). *Ceramic planch of the Chernihiv region 18–19<sup>th</sup> centuries*. Kyiv: Workshop of the Faculty of Polygraphy, 1928.
- Spassky, Ye. (1927). Planch of Chernihivshchyna (18–19<sup>th</sup> centuries). Preliminary report. *Ukrainian Museum. Separate imprint*, 1.
- Spaska, E. (1995). *Puzyrovskiy crockery. Ukrainian Pottery: National Culturological Yearbook. For the year 1994*. Opishne: Ukrainian Folklore, 2, 374–394.
- Khodak, I. (2007). Danylo Shcherbakivsky as the organizer of academic science. *Ukrainian art studies: materials, research, reviews*. Kyiv: IMF im. M. T. Rylsky NAS of Ukraine, 7, 119–129.
- Khodak, I. (2009). The concept of the history of Ukrainian art by Danylo Shcherbakivsky. *Ukrainian art studies: materials, research, reviews*. Kyiv: IMF im. M.T. Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine, 9, 68–76.
- Khodak, I. (2007). Letters from Nikolai Makarenko to Danylo and Vadim Shcherbakivsky. *Art studies studios. Part 3. Architecture. Fine arts and crafts. K.: IMF im. M. T. Rylsky NAS of Ukraine*, 7, 63–73.
- Sherotsky, K. (1912). Motives of the Ukrainian ornament. (To the artist's album S. Vasilkovsky). *The Ukrainian life*, 11, 64–70.

UDC 738.04(091)(477.5)“192”

**A. L. Shcherban**, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

## **ORNAMENTOLOGICAL INITIATIVES OF THE 1920S ON CERAMICS OF THE LEFT BANK UKRAINE**

**The aim** of this paper is to characterize the main ornamental works of the 1920s that deal with the clay products of the Left Bank Ukraine on the background of the socio-cultural context.

**Research methodology.** The author applies the synergetic approach.

**Results.** The ornamentation of the ceramics of the Left-Bank Ukraine is in the field of the scholars from the last third of the nineteenth century. One of the peaks of its study covers the middle — the second half of the 1920s. It began after the ornamental lulling associated with the crisis of the First World War, the terrible and encouraging events of 1917-1919 for the Ukrainians, the cataclysms of the early 1920s in the context of transforming Ukrainian artistic culture as a result of the interest of representatives of the “new art” that originated in the post-revolutionary years and gravitated to decorative, styling.

The most solid works in the ornamental science ceramic industry belong to the

circle of close colleagues of the Shcherbakivskiy brothers. Ornamental science was a by-product of their contemporary scientific aspirations. An archaeologist-art critic Mykola Makarenko, using advanced achievements in archeology, described the ornamentation of ceramics of a certain cultural-historical form, which he isolated, exploring the monuments located not far from the small Motherland. Traditionally, archaeologists have made very cautious generalizing conclusions. Yevheniia Spaska, explored the ornamentation of the tufted pottery and crockery, which broadcast non-ethnic ornamental elements of her native Chernihiv region. A representative of the young generation of scholars, brought up in the 1920s, she had brilliant prospects for further scientific study of ornamental science. But, unfortunately, since the 1930s, the Ukrainian ethnographic and art studies studios of the ceramics of the Left Bank of Ukraine were suppressed by repressions, restrained by the ideological instructions of the totalitarian regime, suspended again.

**Novelty.** An attempt is made in this paper to show the information on the main ornamental works of the 1920s concerning the ceramics of the Left Bank of Ukraine.

**The practical significance.** Scholars can use this article to write papers on the history of Ukrainian culture.

**Keywords:** *ornament, ceramics, Left-Bank Ukraine, Mykola Makarenko, Yevheniia Spaska.*

Надійшла до редколегії 19.04.2017 р.